

Eluküsimus

Juhani Salokannel. Vastupanu kultuuri-ajalugu. Kirjandusvõrgustikud Eestis 1940. aastatest tänapäevani. Tõlkinud Sirje Olesk. Tallinn: EKSA, 2024. 344 lk.

*Kui ollakse ainult vastu,
ei oldagi millegi poolt.
Ometi on meil pilved
ja valgus mõlemalt poolt.*
Jüri Üdi, „Eluküsimus”

Teenekas tõlkija ja kirjanik Juhani Salokannel (snd 1946) on teise põlve estofiil. Tema isa, koolinõunik Akseli Salokannel (1876–1969) suhtles eesti koolimehe Johannes Käisiga juba siis, kui Soome kirjanike rühmitus Tulenkantajat püstitas loosungi „Eestin kautta Eurooppaan”.¹ Ajalugu aga tegi käänu: kümme aastat hiljem hakkasid soomlased Nõukogude Liidule vastu ja meid pöörati väevõimuga itta.

Oma kolmandas eesti keelde jõudnud monograafilises käsitluses („Vastapanemisen kulttuurihistoria. Viron kirjallisuuden verkostoja 1940-luvulta nykyaikaan”, 2023) võtab Salokannel vaatluse alla Eesti riigikaotuse ajal arenenud vaimse vastupanu, tuginedes eelkõige ilukirjandusele ja selle väljaandmisele, ning toob esile üsna kontrastseid seoseid Soome kirjakuultuuriga. Vaatenurk on põnev, õigustatud ja produktiivne, rohkete näidete varal illustreeritav, kuivõrd eestlased identiteetseerivad end mõnestki muust rahvast enam keele kaudu ja kord kätte võidetud iseseisvuse aadet kandes on vastu seistud ümberrahvastamise katsetele ühiskonnale eri tasanditel. Mis oleks käimasoleval raamatuaastal või selle eel kohasem kui rõhutada kirjasõna tähtsust meie iseolemises! Ühtlasi vajab tsensori käärimest mõõda

hiilinud ja kirjasõnas väljendunud vastupanu võõrvõimule aja möödudes aina rohkem seletamist – ja seda nii võõrale kui ka oma emakeelses keskkonnas peale kasvavale lugejate põlvkonnale. Mõelgem või nõukogude korra „viljastavates tingimustes” loodud kirjanduses sõnumi peitmisele ja ridade vahelt lugemise oskusele, mis paradoksaalsel moel mõneti peenendas vihjamise poeetikat.

Salokannel sai eesti kultuurist lähemat aimu juba lapsepõlves, kuid vahetud kokkupuuted ja kontaktid tekkisid alates tema esimesest Eestis käigust 1970. aastal ja seetõttu on ta parimaid nii-öelda väliseksperthe sellest kirjutama. Tahaksin kohe tuua esile Salokandle varaseima panuse eesti vastupanukultuuri levitamiselle üle keelepiiride. Tõlkeid eesti keelest oli tal Soomes ilmunud varemgi, kuid 1982. aastal nägi tema soomenduses trükivalgust Jaan Kaplinski esimene esseeraamat „Olemisen avara hiljaisuus”, mis sisaldas muu hulgas paari varem eesti keeles ilmunuta teksti. Essee kui kirjandusliku vabamõtleamise žanr ei olnud siinmail siis enam tõrjutud, kuid mäletan elevust Kaplinski mõtterraamatu Soomes ilmumise üle – see oli sündmus vähemalt kuluaarides. Eestikeelse omakultuuri säilimine ja vaba areng ning jõudmine üle keelepiiride oli eluküsimus ning nähes nii Salokandle soomekeelse originaali kui ka tõlkeramatu kaanel fotot Juhan Viidingust tollases linnaruumis nii tavalise Brežnevi pildiga loosungi all, tuligi meelde luuletus „Eluküsimus”, mis lõpeb värssidega: „Näha seda, mis elav. / On seda palju nõutud?”

Elavat ja välismaailmaga ühenduses olevat, vabalt arenevat kultuuri nõuti ja januneti. Vastupanu võõrvõimule oli eeskätt vaimne ega paisunud füüsilisteks kokkupõrgeteks. Kui mõnel juhul tuuaksegi vastupanu näiteks Prantsusmaa üliõpilasrahutused 1968. aastal, siis nood

¹ Vt L. Viljanen, Eestin kautta Eurooppaan. – Tulenkantajat 1930, nr 11–12, lk 150–152.

tuginesid suuresti vasakpoolsetele ideoloogiatele marksismist maoismini, haاراتes muu hulgas töölisliikumist, kuid kontroll sealses ühiskonnas toimuva üle polnud võrreldav siinse nuhkumise ja pealekaebamise juurutatud tavaga. Siinmail oli vastupanu suunatud tollesamale vasakpoolsete juurtega võõrvõimu pealesurutud ideoloogiale. Lihtne oli mitmesuguseid vastupanukultuuri ilminguid painutada karistatavaks, selle näiteks tarvitseb vaid lehitseda Eesti NSV kriminaalkodeksit: § 68 järgi oli karistatav nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda, § 195 alusel huligaansus või ka § 200 pornograafilise eseme valmistamine või levitamine – seda viimast harrastati kunstnike hulgas teadlikult kui riigivastast tegevust.

Salokannel toob nii trükkis ilmunud kirjalikele allikatele kui ka intervjuudele toetudes esile mitmesuguseid vastupanukultuuri võtteid ja sotsiaalseid võrgustikke, sõpruskondi ja perekondi, esitades näiteid eriti viimastest ja nähes selles suurt erinevust võrreldes Soomega. Eespool mainisin Soome Tulenkantajaid, ja nii paneb imestama, et Salokannel justkui eitab rühmituste olemasolu Soomes (lk 292). Aga Eesti kirjanduslikud perekonnad on tõepoolest nähtus omaette ja siinjuures võiks teha täiendusigi: mainida Viidingute-Taranditega seoses Linda Viidingu venna Märt Laarmani silmapaistvat luulekogu „Kylmad ruba'id" (1939, soomekeelse rööpetekstiga kordustruk 1996), Raunadega seoses Vallo Rauna nooremata vend Ott Rauna ja Ehinite suguvõsast Kalle Käsperit. Nii perekondlike kui ka muude võrgustike kaudu tuleb ilmsiks, kuidas kaks paralleelmaailma – pealesurutud ideoloogia ja sisemine vastupanu – toimisid nõukogude argipäevast koos. Muuseas tõi selle kohta ka 18. märtsi kirjanduslikul teisipäeval Tartu Kirjanduse Majas huvitava näite Heidi Iivari: eestlaste ja soomlaste arusaam aususest olevat nimelt sedavõrd erinev, et

kui soomlane jääb alati siiraks, siis eestlane on rohkem trikster ja oskab oma vastase üle kavaldada.²

Eelnenust peaks juba olema selge, et väärt raamat ajendab täiendama ja edasi mõtlema, kuid mõni eesti lugejale silma torkav pisiasi olgu siiski õiendatud või küsimärgi alla seatud. Ja miks puudub raamatus nimeregister, mis hõlbustaks tunduvalt arvustamist? Kas selleks, et hoiduda liiga akadeemilisest muljest?

Kõigepealt: fotol lk 12–13 ei saada A. H. Tammsaare kirstuautot Estoniast Metsakalmistule mitte Eesti Üliõpilaste Seltsi, vaid üliõpilasseltsi Ühendus liikmed, kelle hulka kirjanik kuulus. Veidi aegunud on väited, et Looming avaldab praegugi läbi mitme numbri pikka proosat (lk 114) ning Keelt ja Kirjandust saab osta igast lehekioskist (lk 139). 1970. aastatel vist kogemata Sirbi ja Vasara esilehele sattunud sinimustvalge värvilahenduse ja selle tõttu peatoimetaja vallandamise näite kõrvale (lk 147) olnuks kohane mainida Andrus Rõugu lipuvärvidega akrostihhoni „Silma-des taevas ja meri" ilmunist Loomingus (1981, nr 9). Leheküljel 178 on mainitud, et ainus Uku Masingu luulekogu nõukogude ajal ilmus Vello Salo Maarjamaa kirjastuse väljaandel Roomas – tegelikult ilmus kokku seitse nimetust: viis Maarjamaa kirjastuselt Roomas või Torontos, kus Vello Salo parajasti elas, kaks aga Vaba Eesti kirjastuselt Stockholmis. Leheküljel 179 on esile tõstetud Sirje Kiini aastail 1982–1987 kirjastuste tellimisel kirjutatud siseretsensioone, mis on esmakordselt avaldatud raamatus „Kirjanduse vabadus ja vabaduse kirjandus. Artikleid, sõnavõtte ja (sise)arvustusi 1977–2019" (2019). Ent otsa oli ammu lahti teinud Aivo Lõhmus, kes avaldas aastail 1981–1988 kirjutatud 18 teksti kriitikaraamatu „Võim ja

² Vt Kirjanduslik teisipäev. Estofiilid eesti kirjanduses: Heidi Iivari ja Petar Kehayov. <https://www.youtube.com/watch?v=5Y660MJnGck>

vari. Lugusid kaugematest ja lähematest aegadest” (2002) tsükklis „Salaretsensioone”. Leheküljel 188 on mainitud Hando Runneli sõnadele tehtud laule, mida Tallinna lauluväljakul laulsid sajad tuhanded inimesed püsti seistes kaasa. Runneli tekste lauldi tõepoolest enne ja pärast, kuid siinses kontekstis on vahest olulisem, et laulva revolutsiooni kõrghetkedel lauldi kaasa eeskätt Jüri Leesmendi tekstidele tehtud Alo Mattiiseni isamaalaule.

Paaris kohas (nt lk 164, 227) on jutuks luuletaja Johnny B., ent Jaan Isotamme roll vastupanukultuuris väärinuks enamat. Legendaarses Johnny „putkas” Tartus kusagil praeguse Eedeni kaubanduskeskuse asukohal käisid mitme põlvkonna tunnustatud kultuuritegelased öiti koos vabas vaimses õhkkonnas ennast täiendamas. Vangilaagrit kogenud, ent seda edaspidi vältida otsustanud Johnny omapäraseks meetodiks oli jagada noortele teavet selle kohta, „kuidas sovetiriigis asjad tegelikult on, aga mitte kunagi rohkem kui ühele inimesele korraga”.³ Korraga vaid ühele inimesele tuli rääkida selleks, et poleks tunnistajaid. Isotamm oli käsikirjalistes almanahhides end sageli avaldanud autor. Salokandle raamatus on almanahhe mainitud, kuid tulnuks teha kindlat vahet legaalsel kooliväljaannetel ja käsikirjalistel almanahhidel, milles vastupanukultuur ilmnes ehedaimal moel. Kersti ja Marja Undi koostatud „Seilates sadamata. Oma-kirjastus okupeeritud Eestis” (2012) pidanuks kuuluma Salokandle raamatu allikate hulka. Almanahhidega sarnane tähendus oli sageli Matti Miliuse kirjutusmasinal läbi mitme kopeerpaberi löödud tekstidel, mille hulka kuulus nii igasugune keelatud kirjandus ehk siis *samizdat* eesti moodi

kui ka 40 kirja koopiad, mida loeti käest kätte levitades.

Huviäratav on Salokandle meenutus aastast 1977, mil Eino Leino Selts Soomest külastas Sirbi ja Vasara toimetust (lk 186) ning kuulis peatoimetajat Eduard Tinni mainimas hüvastijattu sotsialistliku realismiga. See ajendab pärima: mis-moodi täpsemalt, mida programmiist seal soomlastele öeldi? Sotsialistliku realismi kängitsevast kaanonist eemaldumiseks ja kirjanduse uuenemise teoreetiliseks õigustamiseks võis anda olulise tõuke 1966. aastal Loomingu Raamatukogus Franz Kafka „Protsessi” järelsõnana ilmunud prantsuse tollase kommunisti, Moskvas doktorikraadi saanud Roger Garaudy (1913–2012) essee „piirideta realismist” Henno Rajandi tõlkes. See tekst avardas ühtlasi kirjanduse mõistmist. (Hiljem heidetü Garaudy kommunistlikust parteist välja ning palestiinlannaga abiellunult sai temast moslem ja genotsiidi eitaja.) Uued tuuled olid kirjanduses hakanud puhuma juba varem ning modernismi saabumist eesti proosas näeb Salokannel täiesti sobilikult Arvo Valtoni „Kaheksa jaapanlanna” (1968) ilmunisena „nõgisele tehaseõuele” (lk 186). Siia sobib lisada, et 1969. aasta märtsikuu Loomingus kandis filosoof Rem Blum varajase Marxi teostest pärit võõrandumise probleemi ettevaatlikult sotsialistlikku ühiskonda ning sama aasta maikuu Loomingus osutas Ülo Matjus võimalusele tõlgendada Paul-Eerik Rummo „Tuhkatriinumängu” kui võõrandumisnäidendit.⁴ Samuti 1969. aastal soovitas Jaan Kross kõigile kirjanduse tegijaile „kuningliku enesetunde saavutamist”:⁵ „Realismi piirid avarduvad enneolematult. Harjumus samastada sotsialistlikku realismi tõsimeelse positiivistleva olustiku-

³ P. Sauter, Vabaduse ja vangla vahel. Üheksa fragmenti Johnny B. Jaaniga. – Jaan Isotamm, Nägija pimedate maal. Artikleid, intervjuusid, sõnavõtte. Koost ja toim K. Raid, M. Orav. Tartu: Ilmamaa, 2015, lk 160.

⁴ Ü. Matjus, Maskita näod. – Looming 1969, nr 5, lk 792.

⁵ J. Kross, Üks kolmekäärilõksutus. – Looming 1969, nr 2, lk 288.

fotograafiaga on rõõmsasti ületatud. Sellest on nii kaugele edasi mindud, et ka sotsialistliku realismi käibivate kontseptsioonide mõistelisest ebamäärasusest hakatakse aina kuuldavamalt kõnelema. Sest mõistetelt hakatakse nõudma aina enam täpsust ja sedamööda sallitakse nende sisemuses aina vähem tolmust ja tõmbetuulist tühjust.”⁶ Ühtlasi algas 1968. aasta veebruarikuust Loomingus uus esseežanri tagasitulek, eelkõige Runneli juurutatud „Mõtete ja märkmete” rubriigis.

Ent need on juba raamatust endast äratatud mõtted, mitte kriitika. Kokkuvõtteks tuleb tunnustada, et Juhani Salokannel on kirjutanud huviga loetava raamatu, mille väärtust eeltoodud märkused ei vähenda. Kui sama teema monograafilise läbitöötamisega oleks tegelenud keegi Eestis (ja üksikküsimustes muidugi ongi), siis oleks tulemus lahustunud artikliteks välismaistes või vähe levivates väljaannetes, mille hariv mõju suuremale lugejaskonnale oleks kõiksuses kaduvväike ja hajuv.

JANIKA KRONBERG

⁶ Samas, lk 283.